

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.
ІСТОРІЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 340.11: 316; 34(091)

І. В. МУЗИКА,
кандидат юридичних наук

**З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА:
УТОЧНЕННЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ НАУКИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Висвітлюється вплив соціології права на формування предмету вітчизняної науки кримінального права наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. та причини виокремлення його складових: кримінальної догматики; кримінології; кримінальної політики. Аналізується обґрунтування нових підходів у працях провідних українських і російських вчених-криміналістів.

Ключові слова: історія соціології права, соціологічний напрям у кримінальному праві, предмет вітчизняної науки кримінального права, кримінальна догматика, кримінологія, кримінальна політика, Чубинський М. П., Гогель С. К., Гернет М. М.

Музыка И. В. Из истории социологии права: уточнение предметного поля отечественной науки уголовного права в конце ХІХ – начале ХХ в.

Освещается влияние социологии права на формирование предмета отечественной науки уголовного права в конце ХІХ – начале ХХ в. и причины выделения его составляющих: уголовной догматики; криминологии; уголовной политики. Анализируется обоснование новых подходов в трудах ведущих украинских и русских ученых-криминалистов.

Ключевые слова: история социологии права, социологическое направление в уголовном праве, предмет отечественной науки уголовного права, уголовное догматика, криминология, уголовная политика, Чубинский М. П., Гогель С. К., Гернет М. Н.

Mouzyka I. V. From the history of the sociology of law: specification subject field of domestic science of criminal law in the late ХІХ – early ХХ century.

Highlights the impact of sociology of law on forming the subject of domestic science of criminal law in the late nineteenth – early twentieth century and the reasons for differentiation of its components: criminal dogma, criminology, criminal policy. Analyzes the rationale for new approaches in works of leading Ukrainian and Russian scientists.

Key words: history of sociology of law, sociological direction in criminal law, subject of domestic science of criminal law, criminal dogma, criminology, criminal policy. Chubynsky M. P., Gogel S. K., Gernet M. N.

Однією з найважливіших особливостей кримінального права кінця ХІХ – початку ХХ ст. стало переосмислення предмету цієї науки, викликане розвитком соціології та застосуванням соціологічного методу в юриспруденції.

Причини та тенденції розвитку соціологічного напрямку в науці кримінального права були окреслені передусім у працях М. М. Гернета¹, С. К. Гогеля², Д. А. Дріля³, О. Ф. Кістяківського⁴, А. А. Піонтковського⁵, М. М. Полянського⁶, М. С. Таганцева⁷, І. Я. Фойницького⁸, М. П. Чубинського⁹. Деяких аспектів цієї проблеми торкалися сучасні російські та українські учені В. Є. Емінов¹⁰, В. Д. Малков¹¹, В. С. Устінов¹² та О. В. Харитонова¹³.

Зокрема, ще О. Ф. Кістяківський обгрунтував думку, що наука кримінального права потребує використання та запозичення результатів інших, неюридичних наук: судової медицини, психіатрії, історії, кримінальної статистики. Дані цих наук мають допомагати з'ясувати причини й наслідки злочинних діянь у загальному масштабі¹⁴.

Д. А. Дриль, який сповідував погляди антропологічної школи, одним з перших наголосив на необхідності вивчення не стільки злочину, в якому лише виявляються особливості злочинця, скільки особи злочинця; досліджувати, як він реалізується в злочині і в житті загалом, вивчати глибокі причини людської злочинності, які криються як у самих злочинцях, так і в фізичному та соціальному середовищі, що їх оточує¹⁵.

На рубежі XIX і XX століть у вітчизняній науці кримінального права склався соціологічний напрям, який дістав назву «кримінальна соціологія». Прихильники цього напрямку вважали, що злочинність є соціальним явищем, зумовленим низкою соціальних, економічних, природних, антропологічних та інших причин. Відповідно вони пропонували залучити до вивчення злочинності та особи злочинця ряд соціологічних методів: статистичний, спостереження, анкетування тощо. Важливими були також висновки представників соціологічного напрямку про пріоритетність превентивних заходів, які лягли в основу сучасної теорії покарань. Окрім того, соціологічні дослідження мали стати підґрунтям для кримінальної політики та вивчення ефективності кримінального законодавства.

Захопившись новими ідеями, деякі представники цього напрямку почали перебільшувати значення соціологічного методу у кримінально-правових дослідженнях, що призвело, на думку прихильників догматичного підходу, до розмивання власне предмету науки кримінального права і отождолення його з предметом загальної соціології. Ця точка зору викликала гострі дискусії у середовищі науковців щодо меж та структури предмету науки кримінального права.

Підсумки тривалих наукових дискусій було підбито у праці М. П. Чубинського «Наука кримінального права та її складові елементи». Як зазначав М. П. Чубинський, деякі вчені вважали, що кримінальне право в тому вигляді, в якому воно на той час існувало, взагалі не мало право на існування і у подальшому мусило втратити свій юридичний характер і розчинитися у антропології та соціології. Інші вимагали, щоб кримінальне право залишалося строгою юридичною наукою і продовжувало займатися виключно юридичною конструкцією, тобто вивченням злочину і покарання як абстрактними юридичними поняттями. Водночас за межами науки кримінального права, на їх думку, мав залишатися антропологічний і соціологічний матеріал як такий, що не входить

до сфери права й потребує опрацювання іншими «допоміжними дисциплінами», з висновками яких наука кримінального права мусить рахуватися. Треті пропонували, щоб наука кримінального права не розчинялася ні у якій іншій науці, широко розсунула свої рамки і займалася не лише злочином і покаранням, як суто абстрактними поняттями, а й їх соціально-біологічною основою, тобто також вивчала б і злочинність загалом, з її чинниками і живими діями, користуючись готовим матеріалом (якщо він є) і вишукуючи необхідний матеріал (якщо його немає). Результатом такої постановки справи мали стати не лише необхідні роз'яснення сьогодення, а й наукові вказівки відносно майбутнього¹⁶.

Сам М. П. Чубинський наголошував на необхідності вивчення соціальних аспектів злочину і покарання, без яких буде лише вивчення форми, а не змісту. Разом з тим вчений критикував позицію Д. А. Дриля¹⁷ та прихильників його соціально-органічної теорії й застерігав від підміни юридичної науки, й зокрема кримінального права, соціологією та відмови від юридичного вивчення злочину та покарання. На його думку, юридичне вивчення злочину і покарання надає строгу й ясну систематизацію матеріалу, що міститься у кримінальному законодавстві; формулює низку загальних принципів, що впливають з нього; виробляє технічні прийоми; висвітлює як сучасний стан окремих інститутів, так і історичну перспективу їх розвитку; і таким чином сприяє роботі правосуддя й зміцненню у житті засад законності¹⁸.

На думку М. П. Чубинського, юридичне вивчення злочину і покарання стане марним і зайвим лише тоді, коли не буде потреби охороняти правовий порядок і гарантовані ним матеріальні і духовні інтереси, застосовувати до правопорушників заходи обмеження свободи та мати закони, що регулюють застосування цих заходів. Не буде від такого вивчення користі і в тому разі, коли людство прийде до такої безмежної віри у своїх суддів, що відмовиться від кримінального кодексу і надасть їм владу вільно «в'язати і вирішувати», застосовуючи «необхідні заходи» до кого завгодно і за що завгодно. Але для цього необхідно, щоб усі люди (зокрема й судді) змінили свою людську природу і наблизилися до янголів, щоб не було на землі ні зла, ні недоліків соціального ладу, ні дурних пристрастей, що поки є чистим утопізмом. Тому юридичне дослідження злочину є необхідним. Це слід визнати й запам'ятати раз і назавжди, враховувати при будь-яких реформаторських пропозиціях.

Утім, підкреслював М. П. Чубинський, наука кримінального права не може обмежитися лише юридичним вивченням злочину і покарання й відмовитися від дослідження його соціальної основи, факторів, що зумовлюють виникнення явищ злочинності, законів їх розвитку, оскільки тоді вона не зможе називатися наукою. Адже головне її завдання – правильне розуміння та застосування закону – вимагає розширення рамок її предмету й включення до нього матеріалу і не строго юридичного, а також даних практики. Водночас з даних практики не можна вивести керівних принципів, оскільки практика підпорядкована науці і діє лише в межах існуючих законів, освячених наукою. Недоліки практики можуть ясно вказати, що треба реформувати, але не те, як треба реформувати. Хоча наука кримінального права і не панує в нормах соціального

життя, до її голосу будуть більше прислухатися, чим глибшими і науковішими будуть її висновки й вимоги. Нікому не відомо, коли відбудеться частина великих соціальних реформ, але в очікуванні їх криміналіст має вказувати на ту частину соціальної реформи, здійснення якої необхідно для потреб кримінального судочинства. Тому в рамках розширення предмету науки кримінального права пріоритет надається соціологічним дослідженням, що вже суттєво вплинули як на перегляд та перероблення ряду окремих вчень і систем (системи покарань, системи тюремного ув'язнення, запобіжних заходів тощо), так і на створення нових формул і інститутів. Антропологічні ж дослідження відсуваються на другий план, але визнається їхній внесок у кримінальне право.

М. П. Чубинський запропонував таку структуру предмета розширеної науки кримінального права: перша частина – кримінальна догматика; друга частина – криминологія (кримінальна етіологія); третя частина – кримінальна політика (частина науки кримінального права, покликана слугувати цілям майбутнього шляхом надання вказівок щодо належної боротьби зі злочинністю, як шляхом соціальних реформ, так і через створення кращого кримінального законодавства; вона розпадається на політику превентивну і політику репресивну). Соціальні реформи, на думку вченого, можуть безпосередньо вплинути лише на соціальні фактори злочинності. Водночас на особистісні фактори злочинності можливо впливати лише шляхом репресії, яку може забезпечити покращене на основі емпіричних даних кримінальне законодавство. Опосередковано на ці фактори також впливають соціальні реформи освіта і виховання можуть пом'якшити погані нахили; покращення економічних умов життя пролетаріату може зменшити явища виродження тощо¹⁹.

Згодом С. К. Гогель у фундаментальній праці «Курс кримінальної політики у зв'язку з кримінальною соціологією» (1906) зазначав, що розвиток «кримінальної соціології» є закономірною тенденцією розвитку науки кримінального права. Так, на думку вченого, нова наука кримінального права складається з кримінальної соціології та кримінальної політики. Кримінальна соціологія разом з кримінальною антропологією і кримінальною політикою має вивчати у першій частині – злочинність та її причини, а у другій – заходи, що нині застосовуються у боротьбі зі злочинністю, як репресивні, так і превентивні. Кримінальна політика оцінює заходи боротьби з тим злом і його причинами, які з'ясує кримінальна соціологія. Тобто кримінальна політика є нерозривним цілим з кримінальною соціологією, або прикладною наукою до основної позитивної науки – кримінальної соціології. На думку вченого, соціологічна школа кримінального права має у майбутньому створити науку про злочинність, яка включатиме зокрема й біологічні дані про злочинців. Таким чином було закладено ідею вирізнення криминології в окрему науку зі своїм власним предметом вивчення.

Завданням кримінальної соціології, зазначав професор, яка не мусить займатися юридичними формами злочинності й мірами репресії, визнаючи їх незначну роль у боротьбі зі злочинністю, є приділення основної уваги розробленню превентивних заходів. При цьому найновіші превентивні заходи можуть бути віднесені до репресивних лише номінально.

С. К. Гогель критикував догматичне вчення про причини злочинності, яке ґрунтувалося на визнанні непокірної (злочинної) волі правопорушника єдиною причиною злочинного діяння, розглядаючи останнє як довільне, випадкове діяння. Вчений називав науково необґрунтованими намагання догматичної науки кримінального права боротися зі злочинами (продуктами злочинної волі) за допомогою кари-відплати.

Правознавець звертав увагу на те, що злочинні діяння – це не поодинокі випадкові вчинки, а соціально зумовлені явища. Зокрема, завдяки вивченню статистичних даних виявилася пряма залежність між соціальними і фізичними (природними) причинами (неврожаї, пори року тощо) і кількістю та видами злочинів. Також виявилось дещо спільне в злочинності певного народу в конкретну епоху у вигляді загальної картини злочинності.

Подальші дослідження статистичних даних дозволили вирізнити різні типи злочинів та причини формування цих типів. Тому, зауважує С. К. Гогель, кримінальна наука змушена була відмовитися від методу догматичної школи – дедуктивно-юридичного. Перед наукою кримінального права постало завдання вивчення життя у всьому його різноманітті. Виявилось, що у злочинності, окрім волі злочинця, є багато причин і явищ, які зумовлюють характер і кількість злочинів.

При вивченні злочинності не можна виходити з якогось вічного начала, якоїсь абстрактної особистості, наділеної свободою волі. Злочин вчиняється не особистістю, взятою поза часом і простором, як вважає догматична школа, а лише особистістю соціальною, яке живе у спілкуванні з іншими людьми, певним чином організованими. Дослідник також звертав увагу на те, що злочинні діяння еволюціонують у ході суспільної історичної еволюції. Зокрема, злочинність поступово переходить від грубих насильницьких злочинів над особою до більш тонких обманних діянь. Ще більша еволюція спекстерігалася у сфері забороненого. У ході еволюції суспільства відбулася декриміналізація багатьох діянь. Тому злочинність і злочинця не можна вивчати шляхом штучного вилучення з соціального середовища, соціального життя певного народу в певну епоху. Так, наводить приклад учений, після 1861 р. фактично зникли потворні злочини поміщиків і селян відносно один одного.

Щоб досліджувати злочинність цілого народу як соціальне явище, стверджував С. К. Гогель, слід вивчати або користуватися даними тих наук, які вивчають вплив усіх чинників на життя соціуму. Насамперед це дані біології й антропології, відомості про клімат і пори року, плодючість ґрунтів, врожаї та інші чинники, що впливають на характер соціального життя.

Важливе значення, зазначав учений, для кримінальної соціології має також метод спостереження, індукції. Він дозволяє дійти висновку, що найближчою причиною кожного соціального явища слід визнавати соціальний стан, який передує йому. Тому основними чинниками тут є дія закону причинності та причинно-наслідкові зв'язки. Проте не варто забувати, що одним із чинників соціальних явищ завжди є доцільна, свідомо людська діяльність. Разом з тим, виходячи з положення кримінальної соціології про соціальне зло та несправедливий лад, не можна керуватися лише однією доцільністю при виборі пока-

рань. Таку помилку на початку розвитку зробила антропологічна школа кримінального права.

Учений розвивув вчення про фактори злочинності. Зокрема, він вирізняв індивідуальні фактори (воля, розумовий розвиток, фізична сила, психологічний стан, стан фізичного та психічного здоров'я, погана спадковість, вік, стать, освіта та професія, моральність тощо) та зовнішні фактори (економічні та соціальні), які діють одночасно, нерозривно пов'язані і взаємодіють між собою. Для дослідження факторів злочинності, крім статистичних даних, учений радить використовувати такі соціологічні методи як спостереження, опитування, анкетування тощо²⁰.

Соціальним факторам злочинності присвячена праця М. М. Гернета, в якій він критикує погляди М. Д. Сергєєвського²¹ та М. С. Таганцева²² за недооцінку соціологічного підходу до вивчення злочинності. Зокрема, учений зазначав, що М. С. Таганцев, який загалом був прихильником соціологічного підходу, не вважав кримінальну соціологію сучасною юридичною дисципліною²³.

М. М. Гернет стверджував, що майже всіма прихильниками соціологічної школи визнається поділ науки кримінального права на три відділи (гілки): 1) кримінальну антропологію, яка складається з кримінальної біології (вивчає злочинність як біологічне явище, тобто досліджує зв'язок між злочинністю і соматичними й психічними особливостями злочинця) та кримінальної соціології (вивчає злочин як соціальне явище, тобто продукт суспільних, економічних та інших факторів); 2) кримінальне право (вивчає превентивні та репресивні заходи державного правового захисту від злочинності, матеріальне й формальне кримінальне право); 3) кримінальну політику (вирішує питання, які дії мають бути зараховані до кримінально караних, з'ясовує за допомогою яких заходів можна досягти правильної організації каральної діяльності у державі).

Учений також наводить типологію факторів злочинності, до яких відносять: антропологічні, фізичні (природні) та соціальні фактори²⁴, а також докладно аналізує їх вплив на стан злочинності.

Проблемам використання соціологічного підходу в дослідженнях причин і умов злочинності та у боротьбі з нею, присвячено також чимало праць А. А. Піонтковського. Зокрема, учений зазначав, що у боротьбі зі злочинністю найважливішим є не покарання, а усунення причин, що зумовлюють буття цього явища. Щоб саме явище злочинності зникло насуці і практиці слід спрямовувати зусилля на створення засобів усунення причин буття злочинної діяльності і, спираючись на кримінально-соціологічні дослідження, що встановлюють залежність буття цієї діяльності від взаємовпливу умов зовнішнього середовища та індивідуальних особливостей злочинців, турбуватися про зміну шляхом життя відповідних заходів умов зовнішнього середовища, які сприяють розвитку злочинності. А також, слід створити, засновані на результатах конкретних соціологічних досліджень, засоби безпосередньої боротьби зі злочинцями²⁵.

Таким чином, можна зробити висновок, що розвиток предмету вітчизняної науки кримінального права був зумовлений кризою догматичного та антропо-

логічного підходів до вивчення злочинів та злочинності та розвитком соціологічного напрямку в юриспруденції. Унаслідок так званої наукової революції відбулися розширення меж та зміна (ускладнення) структури предмету науки кримінального права. Зокрема, тогочасні учені вирізняли такі складові предмету цієї науки: кримінальна догматика; криминологія (включає кримінальну антропологію та кримінальну соціологію); кримінальна політика. Досягнення представників соціологічного напрямку помітно вплинули на становлення сучасної науки криминології.

1. *Гернет М.* Новые исследования в области уголовной социологии // Право. – 1909. – Ст. 797–805; *Гернет М. Н.* Социальные факторы преступности. – М.: Университетская тип. – 1905. – 213 с.; *Гернет М. Н.* Преступление и борьба с ним в связи с эволюцией общества. – М.: Мир, 1914. – 180 с.; *Гернет М. Н.* Речь 9 мая на открытии общего собрания русской группы международного союза криминалистов // Право. – 1910. – № 10. – С. 1172–1174. 2. *Гогель С. К.* Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией / [сост. и вступ. ст. В. С. Овчинского, А. В. Федорова]. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 384 с. 3. *Дриль Д. А.* Преступность и преступники : Уголовно-психологические этюды. – СПб: Издание Я. Канторовича. Центральна Типо-Литографія М. Я. Минкова, 1895. – 295 с. 4. *Кистяковский А. Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права. – Т. 1. Общая часть. – К.: Университетская Типография, 1875. – 438 с. 5. *Пионтковский А. А.* Об уголовном осуждении или системе испытания. Уголовно-политическое исследование. – Одесса: Типо-литография Штаба Одесского Военного Округа, 1894. – 472 с. 6. *Полянский Н. Н.* Спор о будущей ориентации русской науки уголовного права // Юридический вестник. – 1916. – Кн. XIII. – С. 155–168. 7. *Таганцев Н. С.* Лекции по русскому уголовному праву. Часть общая выпуск 1. – СПб.: Государственная типография, 1887. – 380 с. 8. *Фойницкий И. Я.* Учение о наказании в связи с тюремоведением. – М.: Городец, Добросвет – 2000. – 464 с. 9. *Чубинский М. П.* Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как основного элемента науки уголовного права / Сост. и вступит. статья В. С. Овчинского, А. В. Федорова. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 435 с.; *Чубинский М. П.* Статьи и речи по вопросам уголовного права и процесса: сб. статей. – Х.: ТипоЛитография «Печатное дело», 1906. – 315 с. 10. Криминология. Учебник / Под ред. Кудрявцева В. Н., Эминова В. Е. – М.: Юристъ, 1995. – 512 с. 11. Криминология: Учебник для вузов / под ред. проф. В. Д. Малкова – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 528 с. 12. *Устинов В. С.* Криминология. Общая часть: Учеб. пособие. – Н.Новгород: [Нижегород. акад. МВД России], 2001. – 231 с. 13. *Харитонова О. В.* Соціологічний підхід до вивчення кримінального права: виникнення і розвиток // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 439–444. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10xovvir.pdf>. 14. *Кистяковский А. Ф.* Указ. соч. – С. 3–5. 15. *Дриль Д. А.* Преступность и преступники.... – С. 292. 16. *Чубинский М. П.* Наука уголовного права и её составные элементы // Журнал Министерства юстиции. – Книга 7. – 1902. – С. 97–166. 17. *Дриль Д. А.* Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – С.-Пб.: Шиповник, 1912. – 702 с.; *Дриль Д. А.* Преступность и преступники. (Уголовно-психологические этюды). – СПб.: Издание Я. Канторовича, 1895. – 295 с. 18. *Дриль Д. А.* Преступность и преступники.... – С. 110–111. 19. *Чубинский М. П.* Наука уголовного права и её составные элементы ... – С. 113; 120–121; 123–126; 133–134; 144–156. 20. *Гогель С. К.* Курс уголовной политики ... – С. 4–5; 5; 6; 18–19; 24; 20; 7–9; 65–122. 21. *Сергиевский Н. Д.* Преступление и наказание как предмет юридической науки // Юрид. вестник 1879. – № 12. – С. 886–891. 22. *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право: Часть общая. Лекции.

Т. 1. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – СПб.: Гос. тип., 1902. – 823 с. **23.** Гернет М. Н. Социальные факторы преступности // Ученые записки Императорского Московского Университета Юридического факультета. – Вып. 27. – М.: Университет. тип., 1907. – С. 14. **24.** Там же. – С. 13–14; 20. **25.** Пионтковский А. А. Указ. соч. – С. 1.

УДК 321(091); 34(091); 340.1

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук

КАТЕГОРІЯ «ПРАВООТВОРЕННЯ» В ІСТОРИКО-ПРАВОВОМУ ПІЗНАННІ

Категорія «правоутворення» є однією з основних у правовій науці. В статті на основі інтегративного підходу до права проаналізовано стадії, суб'єктивні і об'єктивні фактори правоутворюючого процесу, зацентована увага на ціннісному контексті правоутворення, ролі і значенні правового інтересу, солідарному і конфліктному в праві.

Ключові слова: історико-правове пізнання, право, праворозуміння, правоутворення, правовогенез, фактори правоутворення.

Бондарук Т. І. Категорія «правообразование» в историко-правовом познании.

Категорія «правообразование» являється одной из основных в правовой науке. В статье на основе интегративного подхода к праву проанализировано стадии, субъективные и объективные факторы правообразовательного процесса, акцентируется внимание на ценностном контексте правообразования, роли и значения правового интереса, солидарном и конфликтном в праве.

Ключевые слова: историко-правовое познание, право, правопонимание, правообразование, правовогенез.

Bondaruk T. I. The category «law formation» in historical and legal knowledge.

Category «law formation» is one of the main categories in legal science. The article represents integrative approach to law, stages, the subjective and objective factors of law formation process. Focuses attention on evaluative context of law formation, the role and importance of legal interest, solidarity and conflict in law.

Key words: law formation, historical and legal knowledge, the source of law, law comprehension, law.

Процес пізнання правової реальності в її історичному ракурсі є складним та інтегративним за своєю структурою. Історико-правове пізнання, зазначає М. А. Дамірлі, маючи справу з реконструкцією і інтерпретацією історичного процесу становлення і розвитку права, не може просто запозичувати концептуальні схеми і поняття таких безпосередньо зв'язаних з ним галузей знань, як історія і правознавство, але має модифікувати і розвивати їх стосовно свого об'єкту насамперед з метою своєї гуманітаризації¹. Визнання належності історико-правового пізнання до гуманітарного типу актуалізує процедуру розуміння, коли на меті ставиться з'ясування смислу історико-правового процесу, його ціннісних та онтологічних моментів, що є, як уявляється, необхідним